

İlk Dönem Sûfilerin Vahiy Anlama Usûlleri: Muhâsibî ve İbn Atâ Örneği*

Samî BAYRAKCI**

ÖZ

Hicri II. ve III. asırlar, tasavvuf ilminin teşekkül ettiği yüzyıllar olması itibarıyla söz konusu dönemde yaşamış sûfilerin Kur'an'la ilişkileri ve vahiy algıları; gerek tefsir ilmi, gerek tasavvuf ilmi açısından büyük önem arz etmektedir. Bununla birlikte vahyin hem algılanma biçimi, anlama yöntemi, hem de tefsir edilmesi bağlamında bu dönem sûfilerinin görüşlerine dair yapılmış çalışmalar henüz istenilen seviyede değildir.

Sûfiler, vahyin genel olarak kişiyi amele ve manevi terbiyeye yönlendirme bağlamında ifade ettiği değere yaptıkları vurgunun yanısıra, vahiy hem epistemolojik hem de ontolojik bağlamda ele alış biçimleriyle İslam düşünce tarihinin erken dönemlerinde zengin bir birikim ortaya koymuşlardır.

Bu çalışmada *er-Ri'âye li-Hukûkilla* adlı eseri ilk tasavvufî eserlerden sayılan Ebû Abdillâh el-Hâris b. Esed el-Muhâsibî el-Anezî (v. 243/857) ve ilk tasavvufî tefsir müellifi kabul edilen Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Sehl b. Atâ el-Edemî (v. 309/922)'nin görüşleri merkeze alınarak, aynı yüzyıllarda yaşamış başkaca sûfilerin görüşlerine de müracaat etmek suretiyle dönemin sûfilerinin vahiy anlama usûlleri ve bu usule dair önerileri ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Vahiy, tasavvuf, sûfî, Hâris el-Muhâsibî, İbn Atâ el-Edemî

---

* Bu makale 17-18 Mart 2022 tarihinde Konya'da düzenlenen "Uluslararası Mahiyet ve Hakikat Bağlamında Vahiy Olgusu Sempozyumu"nda sözlü olarak sunulmuş bildirinin genişletilmiş halidir.

Yazar; çalışmanın hazırlanması esnasında bilimsel ve etik ilkelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm kaynakların kaynakçada belirtildiğini, çalışmanın maddi açıdan fonlanmadığını, çıkar çatışması bulunmadığını beyan etmektedir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Konya, Türkiye, sami.bayrakci@selcuk.edu.tr, orcid.org/0000-0002-3987-2469

**Early Sufis' Methods of Understanding The Revelation: The
Case of Muhāsibī and Ibn Atā**

ABSTRACT

Since the second and third centuries of Hijri are the centuries in which the discipline of Sufism was formed, the relations of Sufis, who lived in this period, with the Qur'an and their perceptions of revelation are of great importance for both the discipline of Tafsir and Sufism. However, studies on the views of Sufis of this period in terms of the way revelation is perceived, the method of understanding it, and its exegesis are not yet at the desired level.

In addition to emphasizing the value of revelation in directing the individual towards good deeds and spiritual upbringing, Sufis have produced a rich accumulation of knowledge in the early periods of Islamic thought with their epistemological and ontological approaches to revelation.

In this study, the views of Abū 'Abdillāh al-Khāris b. al-Asad al-Muhāsibī al-Anāzī (d. 243/857), whose work *al-Riāya li-Hukūkillah* is considered one of the first Sufi Works, and Abū al-'Abbās Ahmad b. Muhammad b. Muhammad b. Sahl b. Atā al-Adamī (d. 309/922), who is considered the first Sufi tafsir author, are taken as the center of our study, and also by referring to the views of other Sufis who lived in the same centuries, the Sufis of the period will be examined in the context of the methods of understanding revelation and their suggestions regarding this method.

Keywords: Revelation, Sufism, Sufi, al-Hāris al-Muhāsibī, Ibn 'Atā al-Adamī.

1. Giriş

Hicri II. ve III. asırlar, tasavvuf ilminin teşekkül ettiği yüzyıllar olması itibariyle söz konusu dönemde yaşamış sûfîlerin Kur'an'la ilişkileri ve vahyi anlama biçimleri; gerek tefsir ilmi, gerek tasavvuf ilmi açısından büyük önem arz etmektedir. Bununla birlikte vahyin hem algılanma biçimi, hem de tefsir edilmesi bağlamında bu dönem sûfîlerinin görüşlerine dair yapılmış çalışmalar henüz istenilen seviyede değildir.

Malum olduğu üzere sûfîler, ilk yüzyıllardan itibaren vahyin genel olarak kişiyi amele ve manevi terbiyeye yönlendirme bağlamında ifade ettiği değere yaptıkları vurgunun yanısıra, vahyi hem epistemolojik hem de ontolojik bağlamda ele alış biçimleriyle İslam düşünce tarihinin erken dönemlerinde zengin bir birikim ortaya koymuşlardır.

Cenâb-ı Hakk'ın Kur'an-ı Kerim'deki muradını anlama gayretinin bir neticesi olarak ortaya çıkan tefsirler, ilk yüzyıllardan itibaren kaleme alınmaya başlamış ve tefsir ilminin bir disiplin olarak teşekkülü de erken dönemlerde gerçekleşmiştir. Bu bağlamda ilk sûfîlerden itibaren tefsir ilminin kullandığı rivayet ve dirayet metoduna ek olarak sûfî müfessirler “işârî metod”u da sürece dâhil etmişlerdir.¹ İşârî tefsir özetle ilk anda akla gelmeyen fakat derunî bir tefekkür ve teemmülle ayetin işaretinden kalbe doğan manalara denmektedir. Sûfîlerin Kur'an'ı anlama ve yorumlama çabalarında dikkat çeken hususlardan bir tanesi, buldukları manevî makam ve mertebenin durumuna göre Kur'an'ın anlam katmanlarına nüfuz edebilmeleri ve ayetlerin yorumunda ilk bakışta görülemeyen bir takım manalara ulaşmalarıdır.² Sûfîlerin Kur'an yorumlarının kabul görmesinin en önemli ve temel şartı, ayetin zahir manası ile bağdaştırılmasının mümkün olması, işârî mana ile zahir mananın bir çelişki arz etmemesi olduğu vurgulanmıştır.³ İşârî tefsirin tefsir tarihçilerine göre bir tanımı da “yalnız sülûk erbabına açılan ve zahir mana ile bağdaştırılması mümkün olan bir takım gizli anlamlara ve işaretlere göre Kur'an'ı tefsir etmektir.”⁴ Bu tür tefsirler, salt fikirlere dayanmaz. Sûfinin mücâhede,

¹ Tefsir türleri hakkında geniş bilgi için bkz. Abdülhamit Birışık, “Tefsir”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011), 40/285-287.

² Betül Gürer, *Gönül Gözüyle Kur'an: İbn Atâ Tefsiri* (İstanbul: H Yayınları, 2018), 4.

³ Süleyman Uludağ, “İşârî Tefsir”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001), 23/425.

⁴ Mustafa Aşkar, *Tasavvuf Tarihi Literatürü* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001), 101.

takva ve riyazet durumu, seyrüsülûk mertebesi ve bulunduğu hal ve makama göre kalbine doğan ilham ve işaretlere dayanır.⁵

Bu anlamda sûfîlerin, müstakil yazdıkları tefsirlerde ve eserlerinde yer verdikleri ayetlerin yorumunda tefekkür ile elde ettikleri bilgilerle birlikte kalplerine doğan, Cenâb-ı Hakk'ın kendilerine ilham ettiği manaları da esas aldıkları söylenebilir. Tasavvuf erbabının ayetlerin tefsirine dair kalplerine doğan ve kaleme aldıkları ya da kelama döktükleri manalar kahir ekseriyetle, Kur'an'ın zahiri manası merkezinde ve bu mana üzerinde şekillenir. Kur'an'ın topluma ve bireye hitap eden ve herkesi ilgilendiren dinî hükümleri zahirî manaya dayanır ve bunlar açıktır. Bunları peygamber tarafından da açıklanmıştır. Bununla birlikte daha derûnî bir yönü bulunan iç manaların izahı ise ruhani bir zevk ve olgunluk ister.⁶

İşarî tefsir bağlamında dile getirilen görüşler, zahirî mana olmadan ve zahirî mana göz ardı edilerek anlaşılabilir. Bu bağlamda işarî tefsirlerle diğer tefsirler arasında bir farklılık ya da zıtlık değil sadece amele dayalı zevkten kaynaklanan bir derinlik ve mesafe vardır. Bunun nedeni ise meseleye, “Bildikleriyle amel edene, bilmedikleri öğretilir.”⁷ hikmet ve hakikati açısından yaklaşıyor olmalarıdır. Manevi hal ve makamları; mücâhede, amel ve zikir konusundaki gayret ve hassasiyetleri sebebiyle Allah'ın kullarının kalplerine Kur'an ve hadislerin manalarını, ilmî inceliklerini ve hikmetlerini açarak öğreteceği söylenmiştir.⁸

Serrâc, Kur'an ve hadislerden “istinbat” edebilmenin delili olarak Abdullah b. Ömer'in yaşadığı bir olayı nakletmiş ve bunun Allahü Teâlâ'nın kalplere verdiği nur sayesinde gerçekleşebileceğini söylemiştir.⁹ Bu manada sûfîler, Cenâb-ı Hakk'ın kalbini nurlandırdığı kimselerin; kendi çabalarıyla öğrendikleri sayesinde bilmediklerini de yakînî bir bilgiyle

⁵ Muhammed Hüseyin ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn* (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Hadîs, 1976), 2/261.

⁶ Süleyman Ateş, *İşari Tefsir Okulu* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974), 32.

⁷ Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2018), 6/175. Zaman zaman kaynaklarımızda hadis olarak zikredilen bu sözü Ebû Nuaym, Abdülvâhid b. Zeyd'in “denilirdi ki” diyerek aktardığını nakletmiştir.

⁸ Ebû Nasr Abdullah b. Ali b. Muhammed es-Serrâc, *el-Lüma' fi't-tasavvuf*, thk. Abdülhalim Mahmud - Tâhâ Abdülbâkî Sürûr (Mısır: Dâru'l-Kütübî'l-Hadîs, 1960), 147-148.

⁹ Serrâc, *el-Lüma'*, 165.

öğrenecekleri kanaatindedirler. Bildikleriyle amel eden ve kalbi Allah'ın nuruyla nurlandırılan kimseye bazı perdeler kalkar ve kişinin keşfi açılır. Artık ona şüphe yaklaşmaz, hakikat hususunda hatırına bir çelişki de gelmez.¹⁰ Kur'an'ın Allah'ın kelamı olduğunu, kelamın da Allah'ın bir sıfatı olduğunu ve Allah için bir son söz konusu olamayacağı gibi kelimullah için de bir nihayet takdir edilemeyeceğini düşünen sûfîler, Allah'ın dilediği kullarının kalplerine verdiği fetih ölçüsünde Kur'an'ın anlaşılabilirliğini; mahlûkatın idrakinin, Kur'an'ın manasının nihayetine ulaşamayacağını söylemişlerdir.¹¹ Her ne kadar, sûfî müfessirler öncelikli olarak nakil ve akla başvuruyorlarsa da, bu akıl ve nakli tamamen görmezden geldikleri ve bu manada ilmî formasyondan uzak oldukları anlamına gelmemektedir. Zira sûfî müfessirlerin hemen hepsi aynı zamanda İslami ilimler alanında yetkin birer âlimdirler.¹²

İşârî tefsirin ilk temsilcisi Hasan el-Basrî (ö.110/728) kabul edilir. Yine işârî tefsirin öncülerinden biri Ehl-i Beyt'ten Câfer es-Sâdık (ö. 148/765)'tir.¹³ Tasavvufî tefsirlerin ilkinin Sehl b. Abdullah et-Tüsterî'ye ait *Tefsîru Kur'ânî'l-Azîm* olduğu ifade edilmişse de,¹⁴ teknik anlamda tefsir tarihinde kendisinden öncekileri de ihtiva eden, şûmullü tefsir yazan ilk sûfî-müfessir, *Hakâiku't-Tefsîr* adlı eseriyle Ebû Abdurrahman Sülemî (ö. 412/1021)'dir. Sülemî ile başlayan hareket, Ebû İshâk Ahmed b.

¹⁰ Ebû Bekr Tâcülislâm Muhammed b. Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya'kûb el-Buhârî el-Kelâbâzî, *Babru'l-fevâid el-meşhûr bi-meâni'l-abbâr*, thk. Muhammed Hasan İsmail - Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999), 99-101.

¹¹ Ebû Muhammed Sehl b. Abdillâh b. Yûnus b. İsâ b. Abdillâh b. Reff' et-Tüsterî, *Tefsîru't-Tüsterî*, thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002), 98; Sehl b. Abdullah et-Tüsterî'nin dile getirdiği bu görüş Serrâc tarafından da aynen tekrarlanmıştır. Serrâc, *el-Lüma'*, 107; buna ek olarak Serrâc, "Sûfîlerin Kur'an'ı Anlaması ve Ona İttibâ" başlıklı bir bölüm açarak bu başlık altında konuya dair sûfîlerin görüşlerini aktarmış ve kendi kanaatlerini belirtmiştir: Serrâc, *el-Lüma'*, 105-129. Ayrıca işârî tefsirin şer'î delilleri ve temelleri ve hakkında bkz. Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, 27-38; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 2/261-264.

¹² Aşkar, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, 101-102.

¹³ Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, 39-42, 46-51.

¹⁴ İsmail Cerrahoğlu, *Kur'an Tefsirin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmiller* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1968), 126; Fuat Sezgin, *Arap-İslâm Bilimleri Tarihi (GAS): Almanca Aslın Türkçe Tercümesi* (İstanbul: Prof. Dr. Fuat Sezgin İslam Bilim Tarihi Araştırmaları Vakfı, 2015), 1/744.

Muhammed es-Sa'lebî'nin (ö. 427/1035) *Keşfü'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'ân*,¹⁵ Abdülkerim Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072) *Letâifü'l-İşârât*, İbn Berrecân'ın (ö. 536/1142) *Tefsîru Kur'ani'l-Azîm* ve Abdullah Ensari'nin (ö. 481/1089) günümüze ulaşmayan tefsiri ile devam eder.¹⁶

İşarî tefsirlerle ilgili olarak belirtmemiz gereken bir nokta da çok azı müstesna bu tefsirlerin Fatiha'dan Nas'a kadar tam bir tefsir olmadığıdır. Epistemolojik açıdan sezgi, keşf ve ilhamı temel alan, tasavvuf merkezli tefsirlerin tabiatı da zaten buna müsait değildir. Hasan el-Basri, Cafer es-Sadık, Cüneyd el-Bağdâdî gibi sûfîlerin ayetlere getirdikleri işarî tefsirler farklı eserlerde bulunmakla birlikte müstakilen bir eser olmadığından ancak Sülemî ve Kuşeyrî gibi müelliflerin tefsirlerinde ve bir takım risaleler içinde yer almaktadır.

2. Muhâsibî ve *Fehmü'l-Kur'ân*

2.1. Hâris el-Muhâsibî

Tam adı, Ebû Abdillâh Hâris b. Esed el-Muhâsibî el-Anezî'dir. 165/781 veya 170/786 yıllarında Basra'da dünyaya gelmiştir.¹⁷ Nefsini muhasebeye çekme konusundaki titizliğinden dolayı "Muhâsibî" olarak tanınmış¹⁸ ve bu isimle meşhur olmuştur. Mu'tezilenin merkezi konumunda bulunan Basra'da doğup büyüdüğü için bu mezhebi çok iyi tanımış, genç yaşta Bağdat'a göç etmiştir. *el-Liima'* da Ebû Hamza Bağdâdî ile yaşadıkları bir olay esnasında gerçekleşen diyalogtan,¹⁹ Muhâsibî'nin

¹⁵ Sa'lebî'nin tefsiri, Sülemî'nin talebesi olması ve onun görüşlerinden etkilenecek tasavvufî yorumlar içermesi dolayısıyla işarî tefsirler arasında sayılmaktadır. Mehmet Suat Mertoglu, "Sa'lebî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009), 36/29.

¹⁶ Bu tefsirler hakkında detaylı bilgi için bkz. Aşkar, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, 104-108; Ateş, *İşari Tefsir Okulu*, 91-109.

¹⁷ Ebu'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbârü ebna'î'z-zamân mimmâ sebete bi'n-nakl evi's-semâ ev esbetebü'l-a'yân*, thk. İhsân Abbâs (Beirut: Dâru Sadr, ts.), 2/57.

¹⁸ Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-Sübki, *et-Tabakâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv - Mahmûd Muhammed et-Tenâhî (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabîyye, 1964), 2/275.

¹⁹ Serrâc, *el-Liima'*, 495.

gençlik yıllarında fakir bir hayat sürmekle birlikte, ileri yaşlarda mâlî durumunun yerinde olduğu anlaşılmaktadır.²⁰

Hâris Muhâsibî'nin gençlik yıllarını Basra ve Bağdat'ta ilim tahsili ile geçirdiği bilinmekte ise de hocaları ve hangi dersleri aldığı hakkında bir bilgiye rastlanmamaktadır. Tabakât kitaplarının, kendisinden zâhir-bâtın ilimlerini şahsında cem eden, fakih, muhaddis, mütekellim, zühd ve mârifet ehli, muamelât ve işaret ilimlerinde sûfîlerin şeyhi olarak bahsetmeleri, onun dönemin önde gelen âlimleri arasında yer aldığını göstermektedir.²¹ Muhâsibî'nin özel hayatı, tasavvufî kimliğinin oluşumu, Halku'l-Kur'ân tartışmaları çerçevesinde yaşanan mihne dönemindeki durumu hakkında kaynaklarımızda net bilgiler bulunmamaktadır. Bu dönemde inzivaya çekildiği yönündeki açıklamalar ise makul görünmemektedir.²²

Muhâsibî'ye nispet edilen eserlerin sayısı muhtelifdir. Velûd bir mütefekkir olduğu ve pek çok eser kaleme aldığı, hatta bazı kaynaklarda 200 civarında eserinin bulunduğu zikredilse de,²³ bu eserlerden 26 tanesinin kendisine nispeti doğrulanabilmiş, bunlardan 22'si günümüze ulaşmıştır.²⁴ En meşhur eseri *er-Riâye*'dir. Muhâsibî'nin tasavvuf anlayışı temelde zühd ve nefis muhasebesi eksenlidir. Nefis muhasebesinin temellerini mârifet, havf ve recâya dayandırır.²⁵

Muhâsibî, hem hayatı, hem fikirleriyle Bağdat Tasavvuf Ekolü'nün kurucularından biridir. Aynı zamanda tasavvuf tarihini derinden etkilemiş bir sûfî müelliftir. Gazzâlî (ö. 505/1111) başta olmak üzere Muhâsibî'den etkilenen sûfîler arasında Cüneyd-i Bağdâdî, Ebu'l-Hüseyn Nûrî, Ebû Hamza Bağdâdî, Sehl b. Abdullah et-Tüsterî (ö. 283/896), Hakîm Tirmizî

²⁰ Zafer Erginli, "Muhâsibî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006), 31/13.

²¹ Ebû Abdîrrahmân Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed es-Sülemî, *Tabakâtü's-Sûfiyye: İlk Zâhid ve Sûfîler*, çev. Abdürrezzak Tek (Bursa: Bursa Akademi, 2018), 28; İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 10/79; Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-Selâm*, thk. Beşşar Avvad Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2001), 14/104; Sübkî, *Tabakâtü's-Sûfiyye*, 2/275.

²² Erginli, "Muhâsibî", 31/13.

²³ Sübkî, *Tabakâtü's-Sûfiyye*, 2/276.

²⁴ Erginli, "Muhâsibî", 31/15.

²⁵ Muhâsibî'nin nefis kavramı ve ilgili diğer kavramlara getirdiği açıklamalar için bkz. Zafer Erginli, *İlk Sûfîlerde Nefis Kavramı -Hâris Muhâsibî Örneği-* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, 2001), 62-116.

(ö. 320/932), Ebû Tâlib Mekkî, Ebû Nasr Serrâc, Kuşeyrî ve Sülemî sayılabilir.²⁶

Muhâsibî aklî istidlaller ve mantıkî çıkarımlar yoluyla, bâtil gördüğü inanç ve itikat konularıyla mücadele etme yöntemini seçmiştir. Muhâsibî'yi öne çıkaran hususiyetlerden biri de zühd ve takvâ eksenli bir şeriat anlayışıyla nefis teorisi ve tasavvuf nazariyesini tesis etmiş olmasının yanısıra ahlâkî kavramlar üzerine yaptığı geniş ve isabetli tahlillerdir.

Mu'tezile'ye karşı özellikle *Fehmü'l-Kur'an* başta olmak üzere *er-Râye* ve diğer eserlerinde, Mu'tezile'nin kendi yöntemlerini kullanarak reddiyeler kaleme almıştır. Özellikle *Fehmü'l-Kur'an*'daki görüşlerinin, Bağdat'ta ehl-i hâdisle bir gerilim ve çatışmaya sebep olduğu anlaşılmaktadır. Mu'tezile'ye reddiye yazarken onların görüşlerini detaylı bir şekilde izah ettiği ve bu şekilde yayılmasına sebep olduğu gerekçesiyle Ahmed b. Hanbel ve takipçilerinin tepkisini çekmiştir.²⁷ Bununla birlikte Ahmed b. Hanbel'in bir gün gizlice Hâris Muhâsibî'nin sohbetine katıldığı, dinlediklerinden etkilenerek ağladığı ve onu takdir ettiği; fakat takipçileri için bu türden sohbetleri uygun görmediği de rivayet edilmektedir.²⁸

2.2. *Fehmü'l-Kur'an* ve Muhâsibî'ye Göre Kur'an'ı Anlamak

Muhâsibî'nin kaleme aldığı ve kendisinin kişiliğini ortaya koyduğu en kapsamlı kitaplarından biri *Fehmü'l-Kur'an*'dır. Kur'an'ın anlaşılması, Kur'an ilimlerine ilişkin konuların işlendiği bu eserde Muhâsibî hadis, fıkıh, kelam, tasavvuf ve felsefe disiplinlerinin birikiminden istifade etmiştir.²⁹

Fehmü'l-Kur'an'ın Kur'an ilimleri sahasında yazılmış ilk ve özgün eserlerden olduğu araştırmacılar tarafından dile getirilen bir husustur. Böyle olmasının başlıca nedeni, her ne kadar eserin adında "Ulûmü'l-Kur'an" ifadesi bulunmasa da, "Kur'an İlimleri" tabirinin tanımına ve çerçevesine uygunluğu ve eserde işlenen "Kur'an'ın anlaşılması, Kur'an'ın

²⁶ Dilaver Güreer, "Hâris el-Muhâsibî", *Tarihçe Müslümanlar*, ed. Mehmet Özdemir vd. (Ankara: Otto, 2021), 2/257-258.

²⁷ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût yönetiminde (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 12/111-112.

²⁸ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14/109-110; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, 2/279; Ebu'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmail b. Şihâbiddîn Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Ali Şîrî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1988), 11/326-327.

²⁹ Zülfikar Durmuş, "Hâris el-Muhâsibî ve Fehmü'l-Kur'an'ı", *Akademik Araştırmalar Dergisi* 16 (2003), 115.

ve Kur'an okuyanların faziletleri, muhkem ve müteşabih, nâsîh ve mensûh, halku'l-Kur'an meselesi..." vb. konuların Kur'an ilimlerine ilişkin konular olmasıdır.³⁰

Muhâsibî, Ebü'l-Âliye (ö. 90/709), İbn Cüreyc (ö. 150/767), Mücâhid (ö. 103/721) ve Hasan el-Basrî gibi sûfîlerin ayetlere getirdikleri yorumlardan istifade etmiştir.³¹

Muhasibi, Kur'an'ın nasıl anlaşılacağını ve nasıl okunması gerektiğini *Fehmü'l-Kur'ân*'ın ilgili bölümünde çeşitli misallerle geniş bir şekilde izah etmiştir. Anlama yeteneğinin gerçekleşmesi için o şeyi sevmenin, bu sevgiyle ona açık olmanın şart olduğunu, anlaşılması istenen şeye karşı sevgisiz ve soğuk bir tavırla yönelmekle anlamamanın gerçekleşmeyeceğini düşünen Muhâsibî'ye göre sevmek için anlamak, anlamak için de sevmek şarttır. Muhâsibî bu durumun insanın doğasından geldiğini iddia eder ve kendisine göre en sahih ve halis bilgi kaynağı olan Kur'an'ın anlaşılmasının ön şartının Yüce Allah'ın kelamı olması nedeniyle okuyanın, sahibinden dolayı kelama saygı duyması ve ona muhabbetle yaklaşması olduğunu söyler.³² Kur'an'ı sevmek, hem imanın hem de Kur'an'ı anlamamanın ilk ve en temel adımıdır.³³ Muhasibiye göre bir sözü sevmek, o sözü söyleyeni sevmekle doğru orantılıdır. Dolayısıyla vahyi anlamak, Allah kelamı karşısında insanın kalbi ve aklıyla ta'zîm ve muhabbetiyle doğrudan ilişkilidir.

Allah'ın bazı kullarını seçtiğini, bu seçilmiş kulların da akıl ve idrakleriyle başkaları için gizli kalan ilimlere ulaştıklarını düşünen³⁴ Muhâsibî'ye göre bu kimseler insanların en akıllılarıdır. Zira Allah'ın kelamını düşünüp, anlamı üzerinde kafa yormalarından dolayı Allah onlardan hoşnut olmuş, onları övmüş, makam ve şereflerini yükseltmiştir. Bu şerefe erişme sebepleri "Ey insanlar! Size Rabbinizden bir öğüt,

³⁰ Durmuş, "Hâris el-Muhasibî ve Fehmü'l-Kur'ân'ı", 125.

³¹ Ebû Abdillâh Hâris b. Esed el-Muhasibî, *er-Ri'âye: Kalp Hayatı*, çev. Abdülhakim Yüce (İstanbul: Işık Yayınları, 2005), 1/49-50, 131, 144.

³² Ebû Abdillâh Hâris b. Esed el-Muhasibî, *el-Akl ve Fehmü'l-Kur'ân: Aklın Mahiyeti ve Kur'ân'ın Anlaşılması*, thk. Hüseyin el-Kuvvetli, çev. Veysel Akdoğan (İstanbul: İşaret Yayınları, 2006), 285, 290.

³³ Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l-Kur'ân*, 286.

³⁴ Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l-Kur'ân*, 259.

gönüllerdeki dertlere şifa, müminler için bir hidayet ve rahmet gelmiştir.”³⁵ ayetine istinat ile Cenâb-ı Hakk’ı ve Kur’an’da kendilerine vahyedilen ilahi haberleri düşünmeleridir.³⁶ Muhâsibî’ye göre Allah’ın sözlerini dinlemek ve anlamlarını anlamaktan daha yüksek, daha şerefli, daha yararlı, daha lezzetli ve tatlı hiçbir şey yoktur.³⁷

Kul, Allah’a yönelir ve Kur’an’ı anlama azmi ile onu okursa, Allah ona istediğini öğretir ve amacına ulaştırır.³⁸ Yalnızlık çekenler, Kur’an’ın anlamaya yoğunlaşarak yalnızlıklarını giderirler. Kur’an, kendisini anlayıp, ahkâmı ile amel edenlere kıyamet günü şefaata edeceğken; onu sadece okuyup, ezberlemekle yetinen ve kalbine sindiremeyen, davranışlarına yansıtamayanlar bu şefaatten mahrum kalacaklardır.³⁹ Muhâsibî’ye göre Kur’an’ı anlama konusundaki gayret, kişiyi ebedi mutluluğa götürür. Kur’an’ın manasına nüfuz etme gayreti olmayan ve bundan yüz çevirenler ise bu ihsandan mahrum kalacaklar, helak olmaktan kurtulamayacaklardır.⁴⁰ Muhâsibî Kur’an’ı anlama gayretinin, Cenâb-ı Hakk’a layıkıyla itaat ve kulluğun anahtarı olduğunu kanaatindedir.⁴¹

Muhâsibî’ye göre zihnini motive edip içeriğine nüfuz ederek ilahi emirleri dinlemediği takdirde Allah, o kulundan razı olmaz. Bu nedenle kul, Allah’ın kelâmını ve kendisine öğretmek istediklerini iyice anlamalı ve başka bir şeyle de ilgilenmemelidir. İnsan yoğun bir zihni motivasyon ile Kur’an’ın ne dediğini anlayabilir. Bu motivasyon, insana gayb aleminin sırlarını gözleriyle görüyor gibi bir odaklanma sağlar. Kur’an’ı okuyan kimse ancak bu tasavvura erişebildiği takdirde Rabbini idrak edebilir.⁴²

Yakîni bilginin ancak Kur’an’la elde edilebileceğini düşünen⁴³ Muhâsibî’ye göre, kişi Kur’an’dan öğrendiği ve amel ettiği oranda

³⁵ *Kur’ân-ı Kerîm ve Türkçe Tercümesi*, çev. Dilaver Gürer - Hayrettin Hayrullah Sofuoğlu (İstanbul: H Yayınları, 2017), Yunus 10/57.

³⁶ Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l-Kur’ân*, 261.

³⁷ Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l-Kur’ân*, 290.

³⁸ Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l-Kur’ân*, 292.

³⁹ Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l-Kur’ân*, 263-264.

⁴⁰ Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l-Kur’ân*, 265, 285.

⁴¹ Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l-Kur’ân*, 264.

⁴² Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l-Kur’ân*, 291.

⁴³ Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l-Kur’ân*, 274.

peygamberliğin hikmet ve hakikatinden pay sahibi olur.⁴⁴ Kur'an'ı okumak ve anlamak, kalp için en lezzetli ve faydalı iştir.⁴⁵

Muhâsibî'ye göre Kur'an'ı anlayan kimsenin başka hiçbir şeye ihtiyacı yoktur.⁴⁶ Kişi için Allah'ın kitabını anlamayı mümkün kılan şey ise, kalpteki güçlü karar ve iradedir. Bu irade ve azim insana Kur'an'ı anlamanın kapılarını açarken, Kur'an'ı anlama konusundaki gayretin eksikliği ve onun emir ve nehiyelerine karşı lakaytlık, kişiyi bu nimetten mahrum bıraktığı gibi aynı zamanda rezil eder.⁴⁷

Muhâsibî Kur'an'ı anlama konusunda gayret göstermeyenlere veya gayreti eksik olanlara taaccüp eder ve insanın üzerine hiçbir yetkisi olmayan kulların yazdıklarını bile önemserken, Allah'ın kelamını önemsememesinin düşünülemez olduğunu vurgular.⁴⁸ Ona göre Kur'an'ın anlaşılması için gayret göstermek, adeta yemek, içmek, nefes alıp vermek gibi hayati bir öneme sahiptir.

“Kur'an'ı anlamak için nasıl yoğunlaşmak gerektiği” sorusuyla okuyucusunun dikkatini konu üzerine toplayan Muhâsibî'ye göre bu konuda ilk ve temel nokta, bütün uzuvların, duyu organlarının aklın meşgul olduğu şeyle meşgul olmasıdır. Gözün, kulağın, aklın ve diğer tüm duyu organlarının Kur'an üzerinde yoğunlaşması, onu anlamaya yardımcı olacaktır. Bu konsatrasyon, kişinin aklını her türlü düşünce ve hayalden alıkoyar. Böylece dikkat toplanır ve zihin keskinleşir, berraklaşır. Böylece kişinin içinde bulunan Allah'ın kelamını anlama arzusu güçlenir. Böylece de kesin bilgi (yakîn) oluşur ve Kur'an üzerinde düşünme kabiliyeti artar.⁴⁹

“Şüphesiz ki bu (Kur'an)nda kalbi olan kendisi huzûr (-ı kalp) içinde olarak, kulak veren kimseler uyandıracak bir öğüt vardır.”⁵⁰ ve “Kur'an okunduğu zaman ona kulak verin ve susun ki, merhamet olunabilirsiniz.”⁵¹ ayetleriyle konuyu delillerinden Muhâsibî'nin -bilgi elde etme yollarından biri olarak- işitme duyusuna yaptığı vurgular, işitme duyusuna

⁴⁴ Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l-Kur'an*, 276-277.

⁴⁵ Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l-Kur'an*, 286, 288.

⁴⁶ Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l-Kur'an*, 288.

⁴⁷ Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l-Kur'an*, 292.

⁴⁸ Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l-Kur'an*, 294.

⁴⁹ Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l-Kur'an*, 296.

⁵⁰ el-Kâf 50/37.

⁵¹ al-A'râf 7/234.

büyük önem verdiğini göstermektedir.⁵² Bununla birlikte Muhâsibî, öğrenme, anlama ve manayı kavrama süreçlerinde bütün bilgi yeteneklerinin bir arada çalıştığını ve birlikte görev yaptığını düşünür.⁵³ Zira Allah, kullarını okuduğu şeyi tam anlamıyla kulak verip dinlemedikçe, bütün hâssalarını bu noktada toplamadıkça, okuduğunu anlayamayacağı, öğrenemeyeceği bir fitratta yaratmıştır. Bununla birlikte dinlenen şey üzerinde bütün dikkat teksif edilebilirse ve zihin başka şeyleri düşünmekten alıkonabilirse ancak o zaman anlama ameliyesi gerçekleşir. Bu durumda da anlamak için şart olan şey, söylenen sözü ve sahibini içimizde yüceltmek gerekir.⁵⁴

Kulun Allah'a yönelmesi ve anlama azmiyle Kur'an okuması durumunda Allah'ın ona öğrenmek istediğini öğreteceği kanaatinde olan Muhâsibî'ye göre zihnini motive eden ve anlamak için Allah'a yönelenler, şüphe götürmeyecek şekilde amaçlarına ulaşacaklardır.⁵⁵

Muhasibiye göre kul, Allah'a yönelmedikçe Allah ona yönelmez ve ona icabet etmez. Aynı şekilde kul, Allah'a yönelir ve anlama talebiyle O'nu zikrederse, Allah onun anlamasını kolaylaştırır. Tam bir dikkat, arzu, muhabbet ve halis niyetle Kur'an'ı anlamaya odaklanan kişi, Kur'an'ın emir ve yasaklarını anlamaya çalıştıkça, Allah'ın sevdiği tavır ve davranışlara yönelip, hoşlanmadıklarından sakındıkça, Kur'an'dan anladıklarını riyaya kaçmadan hayata aktardıkça Allah o kişinin kalbine nazar eder, gönlünden geçenleri görür, aklını güçlendirir ve ona bilmediklerini öğretir. Ayrıca Allah bu kulun Kur'an'dan istifadesini artırır, onu şüphe karanlığından çeker alır, hidayet ve takva ehlinin yoluna iletir. Anlamak amacıyla akıllarıyla O'na yönelen kimselere Allah kelamını anlamayı garanti eder. Samimiyetle anlamak isteyen Allah yardım eder.⁵⁶ Zira Cenâb-ı Hak "Şüphesiz ki bu (Kur'an)da kalbi olan kendisi huzûr (-ı kalp) içinde olarak, kulak veren kimseler uyandıracak bir öğüt vardır."⁵⁷ buyurmuştur.

Kur'an'ı anlamak kalbi tembel olanlar için bir yükür. Kur'an'ı anlama nimetine erişemeyenler, Allah'ın kendilerini mahrum bıraktığı

⁵² Durmuş, "Hâris el-Muhasibî ve Fehmü'l-Kur'ân'ı", 127-128.

⁵³ Durmuş, "Hâris el-Muhasibî ve Fehmü'l-Kur'ân'ı", 127.

⁵⁴ Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l-Kur'ân*, 291.

⁵⁵ Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l-Kur'ân*, 292.

⁵⁶ Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l-Kur'ân*, 298-299.

⁵⁷ el-Kâf 50/37.

kimselerdir. Muhâsibî, bu mahrumiyetin o kimselere Allah onlarda bir iyilik görmediği için yaşatıldığı kanaatindedir.⁵⁸

Dolayısıyla Muhasibi'ye göre vahye muhatap olan insanın, bütün duyu organlarıyla onu okumak, dinlemek ve anlamak konusunda müteyakkız olması gerekir. Bu durumda Kur'an'ın anlam dünyası ona kendini açacak ve vahyin muhatabı olan insan, Allah'ın kendisine yardım etmesiyle vahyin mesajını en belîğ bir şekilde anlayacaktır.

3. İbn Atâ ve Tefsiri

3.1. İbn Atâ el-Edemî

Tam adı Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Sehl b. Atâ Edemî'dir. Hayatını Bağdat'ta geçirmiştir. İbrahim Mâristânî ve Cüneyd-i Bağdâdî'nin sohbetlerine katılan İbn Atâ, Ebû Saîd Harrâz'ın övgüyle bahsettiği sûfîlerdendir. Harrâz, "Tasavvuf bir şeyhe bağlanıp biat etmek değil, bir ahlaktır. Cüneyd ve İbn Atâ'dan başka buna ehil kimse görmedim." demiştir.⁵⁹ İbn Atâ'nın tasavvuf anlayışı, dönemin genel yapısıyla da uyum arz edecek şekilde amel ve ahlak ağırlıklıdır. Nefsi terbiye etmek ve mücâhede İbn Atâ'nın anlayışında merkezi bir yere sahiptir.⁶⁰ Hücvârî ve Attâr, kendisinin Cüneyd-i Bağdâdî'nin müritlerinin önde gelenlerinden olduğunu söylerler.⁶¹

Tasavvufun temel esaslarının ve kavramlarının kayıt altına alındığı ve ilk tasavvufî eserlerin telif edilmeye başlandığı hicrî 3. asrın önde gelen sûfîlerinden olan İbn Atâ, çileli bir hayat yaşamıştır. Louis Massignon, yaşadığı önemli olaylar ve görüşlerinden yola çıkarak, hayatı hakkında detaylı bilgi sahibi olmadığımız İbn Atâ'nın hayatını üç döneme ayırmıştır. On çocuğundan dokuzunun eşkıya tarafından katledilmesinden⁶² sonra, kurduğu hadis meclisleri yerini tasavvuf meclislerine bırakmıştır. Bu

⁵⁸ Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l-Kur'an*, 298-299.

⁵⁹ Sülemî, *Tabakâtü's-sûfîyye*, 158.

⁶⁰ İbn Atâ'nın tasavvufî görüşleri için bkz. Güreer, *Gönül Gözüyle Kur'an: İbn Atâ Tefsiri*, 235-352; Ali Bolat, "Ebu'l-Abbas İbn Atâ'nın Bazı Tasavvufî Temel Kavramlara Bakışı", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 5/13 (2004), 306-320.

⁶¹ Ebu'l-Hasen Ali b. Osmân b. Ebî Ali el-Cüllâbî el-Hücvârî, *Keşfü'l-Mabûb: Hakikat Bilgisi*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1996), 252; Ebû Hâmid Ferîdüddîn Muhammed b. Ebî Bekr İbrâhîm-i Nîsâbü'rî el-Attâr, *Tezkîretü'l-enliyâ*, thk. Muhammed Edîb el-Câdir, çev. Muhammed Aslı el-Vestânî (Şam: Dâru'l-Mektebî, 2014), 489.

⁶² Attâr, *Tezkîretü'l-enliyâ*, 490.

yoruma göre hayatının birinci dönemindeki görüşleri Hanbelî bakış açısını da içeren zühd anlayışına, ikinci dönemindeki görüşleri daha çok Sünnî tasavvuf anlayışına uygun düşmektedir. Üçüncü safha ise sert bir çile disiplinine girdiği ve Hallâc'ın savunucusu olduğu son dönemdir.⁶³

İbn Atâ, Hallâc-ı Mansûr'un en yakın dostlarından biridir. Hallâc'ın yargılandığı süreçte onun idamına karşı çıkmış, bu nedenle zındıklıkla suçlanmıştır. Hallâc'ın durumu hakkında kanaatini öğrenmek için kendisini huzuruna çağırın veziri yaptığı zulümlerden dolayı eleştirince, vezirin gazabına uğramış ve 309/922 yılında işkence ile öldürülmüştür.⁶⁴

3.2. *İbn Atâ Tefsiri* ve İbn Atâ'ye Göre Kur'an'ı Anlamak

İbn Atâ'dan nakledilen bazı ayetlerin tefsirleri, Sülemî'nin *Hakâiku't-Tefsîr*'inde geniş biçimde yer almıştır.⁶⁵ Bunun yanında diğer tasavvufî kaynaklarda ve tabakât kitaplarında da İbn Atâ'nın işaret tefsirlerini bulmak mümkündür.⁶⁶ İbn Atâ'nın telif ettiği tefsir bugün elimizde bulunmamaktadır. Bununla birlikte, Sülemî'nin tefsirinin ana kaynakları arasında yer alan⁶⁷ İbn Atâ'nın söz konusu eserde yer alan yorumları, Paul Nwyia tarafından derlenerek, *Nusûs sūfiyye gayru menşûra* adlı eser içinde neşredilmiştir.⁶⁸ İbn Atâ'nın tefsiri, bu eserin Nasrullah Pürcevâdî tarafından bazı eklemelerle birlikte yayınlanan nüshası kullanılarak, Betül Gürer tarafından hayatı, tasavvufî görüşleri, tefsir

⁶³ M. Louis Massignon, *İslam'ın Mistik Şebdi Hallâc-ı Mansûr'un Çilesi*, çev. İsmet Birkan (Ankara: Ardıç Yayınları, 2006), 135-136; Massignon'a benzer bir ayrım, Amir Moezzi tarafından da yapılmıştır. Ancak çağdaş araştırmacılardan Betül Gürer tarafından bu tasnif eleştirilmiş ve İbn Atâ'nın hayatı hakkında bu şekilde bir tasnif yapmanın doğru bir tercih olmadığı belirtilmiştir. Kesin bilgilere dayanmadığı için böyle bir tasnif ve taksimin çelişkili tespitlere yol açabileceğini değerlendiren Gürer, çeşitli örnekler de vermek suretiyle bu tasnifin hatalı yönlerine dikkat çekmiştir. Gürer, *Gönül Gözüyle Kur'an: İbn Atâ Tefsiri*, 27-32.

⁶⁴ Serrâc, *el-Liima*, 281.

⁶⁵ Reşat Öngören, "İbn Atâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999), 19/96.

⁶⁶ Bazı örnekler için bkz. İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 10/320, 322; Sülemî, *Tabakâtü's-sūfiyye*, 159; Ebû Bekr Tâcülislâm Muhammed b. Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya'kûb el-Buhârî el-Kelâbâzî, *et-Taarruf li mezbebi ehli't-tasavvuf* (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 68, 146.

⁶⁷ Süleyman Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri* (İstanbul: Sönmez Neşriyat, 1969), 79.

⁶⁸ *Nusûs sūfiyye gayru menşûra li-Şakâk el-Belhî, ibn Atâ el-Edemî, en-Niffert*, thk. Paul Nwyia (Beirut: Dâru'l-Meşrik, 1986), 35-182.

metodu ve tefsirde geçen tasavvufî kavramlar da değerlendirilmek suretiyle kapsamlı bir çalışma şeklinde neşredilmiştir.⁶⁹

İbn Atâ Tefsiri, 103 sureye ait 727 ayetin tefsirinden oluşmaktadır. Dolayısıyla Kur'an'ın tüm ayetlerine oranladığında İbn Atâ Kur'an'ın yaklaşık yüzde 11,5'lik bir kısmını tefsir etmiştir.⁷⁰

İbn Atâ, yaşadığı devirde sûfî kimliğinin yanı sıra müfessirliği ile bilinmekte ve çoğunlukla vaktini Kur'an'ı anlamak için tefekkürle geçirdiği kaynaklarda yer almaktadır.⁷¹ İbn Atâ'nın Kur'an'ı anlama konusunda kendine has bir tavrının bulunduğu, beyan zenginliği ile bir Kur'an hazinesi olduğu nakledilmiştir.⁷² İbn Atâ'ya yıllarca arkadaşlık eden Cüneyd-i Bağdâdî'nin müritlerinden Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Alî b. Hubeş her gün bir hatim okuduğunu, her ayı Ramazan gibi geçirdiğini, on seneden fazla bir zaman boyunca Kur'an'ın maksadından hüküm çıkarmak üzere manası üzerinde çalıştığını; ancak bitirmeden vefat ettiğini nakletmektedir.⁷³ İbn Atâ ve Câ'fer es-Sâdık'ın işârî yorumlarının, sûfî olmayan müfessirlerin de dikkatini çektiği belirtilmiştir.⁷⁴

İşârî tefsirlerin en bilinen özellikleri arasında yer alan kişiyi amele sevk etme amacı,⁷⁵ İbn Atâ'nın tefsirinde de açık bir şekilde görülmektedir. İbn Atâ, Kur'an'ı genel olarak kişiyi amele ve manevi terbiyeye yönlendirme, ibadetleri yerine getirme ve nefsi terbiye ederek ahlaki olgunluğa ulaşma bağlamında yorumlamaktadır.⁷⁶ Örneğin “Ey iman edenler! Allah'tan, O'na yaraşır şekilde sakının (takva sahibi olun) ve ancak Müslümanlar olarak can verin.”⁷⁷ ayetini “Lâ ilâhe illallah” sözüne, yani tevhide sadık kalmak ve kalpte Allah'tan başka hiçbir şeyin bulunmaması

⁶⁹ Gürer, *Gönül Gözüyle Kur'an: İbn Atâ Tefsiri*.

⁷⁰ Gürer, *Gönül Gözüyle Kur'an: İbn Atâ Tefsiri*, 8.

⁷¹ Ebu'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam fî târîhi'l-ümem ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ - Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 13/201.

⁷² İsfahânî, *Hilyetü'l-enliyâ*, 10/320.

⁷³ Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, 320.

⁷⁴ Gürer, *Gönül Gözüyle Kur'an: İbn Atâ Tefsiri*, 7.

⁷⁵ Demirli Ekrem, “Kuşeyrî'den İbnü'l-Arabî'ye İşârî Yorumculuk Hakkında Bir Değerlendirme: İşârî Yorumdan Tahkîke Doğru Kur'an-ı Kerim Yorumculuğunun Gelişimi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (2013), 127.

⁷⁶ Gürer, *Gönül Gözüyle Kur'an: İbn Atâ Tefsiri*, 9-10.

⁷⁷ Âl-i İmrân 3/102.

şeklinde izah etmeye başlamış ve bunu da zahiren şeriatı muhafaza etmek, batınen ise niyet[i sağlam kılmak] ve ihlas manasına geldiği şeklinde yorumlamıştır.⁷⁸

İbn Atâ'ya göre Allah'ın kitabının ilmi ve onun hikmet sırları tükenmez.⁷⁹ Kur'an sonsuz ve sınırsız bir ilim ve hikmet kaynağıdır. Kur'an'dan öğüt alanlar, sırrı teyit edilmiş, sadrı açılmış, işitmesi temizlenmiş ve basireti parlatılmış kimselerdir. Kalbi iman ile nurlanmayanlar ise Kur'an'ı dinlemekten bir lezzet alamazlar ve içindeki hüküm ve öğütler de onlara tesir etmez.⁸⁰ "İnkâr edenler 'Bu Kur'an'ı dinlemeyin' dediler."⁸¹ ayetine getirdiği bu yorumdan da anlaşılmalıdır ki İbn Atâ, Kur'an'ı anlama ameliyesinin Cenâb-ı Hakk'ın kalbini iman nuruyla aydınlattığı kimselere bir lütfu olduğunu düşünmektedir. İbn Atâ'nın Duhân Suresi 58. ayete getirdiği Allah, kullarından dilediğini zikri kolaylaştırır,⁸² yorumu da bunu destekler görünmektedir. "Eğer biz, bu Kur'an'ı bir dağa indirseydik, elbette sen onu Allah korkusundan başını eğerek parça parça olmuş görürdün."⁸³ ayetini de bu bağlamda yorumlayan İbn Atâ, bu ayetin Allahü Teâlâ'nın veli kullarına ve marifet ehline olan lütfuna işaret ettiğini kaydetmektedir.⁸⁴

Allah'ın kullarından bazılarının öyle kalpleri vardır ki, üzerindeki tikanıklıklar açılmış, yalnızca Kur'an okumak, dinlemek ve onu düşünmekle rahata erer hale gelmiştir.⁸⁵ Bu yorum yukarıda zikredilen Haşr Suresi 21. ayetle birlikte değerlendirildiğinde bu kimselerin Allah'ın veli kulları ve marifet ehli kimseler olduğunu düşünmek mümkündür.

Kur'an'ın mü'minler ve yakîn ehlinin göğüslerinde bulunan bir hakikat olduğunu ve hakikat ehlinin kalplerinde tahakkuk ettiğini ifade

⁷⁸ Gürer, *Gönül Gözüyle Kur'an: İbn Atâ Tefsiri*, 54.

⁷⁹ Gürer, *Gönül Gözüyle Kur'an: İbn Atâ Tefsiri*, 149.

⁸⁰ Gürer, *Gönül Gözüyle Kur'an: İbn Atâ Tefsiri*, 171.

⁸¹ el-Fussilet 41/26.

⁸² Gürer, *Gönül Gözüyle Kur'an: İbn Atâ Tefsiri*, 179.

⁸³ el-Haşr 59/21.

⁸⁴ Gürer, *Gönül Gözüyle Kur'an: İbn Atâ Tefsiri*, 202.

⁸⁵ Gürer, *Gönül Gözüyle Kur'an: İbn Atâ Tefsiri*, 183.

eden⁸⁶ İbn Atâ, kul ile Rabbi arasında var olan iki denizden bahseder. Bunlardan biri kurtuluş denizidir ki o Kur'an'dır. Ona bağlanan kurtulur.⁸⁷

İbn Atâ, sevenin, sevgilisinin kitabı ve kelimasında ünsiyet bulacağını ifade eder ve Kur'an'ın kendisiyle sükûn bulsun ve kalbindeki haşyet giderilsin, diye Hz. Peygamber'e bir öğüt olarak indirildiğini söyler.⁸⁸ Allah'ın, muradını anlamaları için Kur'an ile kullarına nasihatlerde bulunduğu, hitabullâhın muradını talep etmek amacıyla kendisine dönmeleri için öğütler verdiğini söyleyen⁸⁹ İbn Atâ'ya göre "Allah'ın ipine topluca sarılın."⁹⁰ ayetinde ifade edilen ip de, O'nun ahdi⁹¹ ve kitabıdır. Her kim Kur'an'a sarılırsa, Hakk'a vuslat nimetine erer.⁹²

Kur'an işiten ve ondan öğüt alan kimse için mübarektir. Kim sırrında, kalbinde ve nefsinde Kur'an'ın bereketinin iz ve işaretlerini görmezse, havâssın kaynağından uzak, şakîlerin de avâmına dâhil olduğunu bilmelidir.⁹³ İbn Atâ'ya göre Kur'an'ı anlamak ve onun bereketinden istifade etmek kişiyi havâssın arasına katarken, tersi bir durumda ise günahkarların en alt tabakaları arasında bulunmak manasını taşımaktadır.

Allah'ın seçkin kullarına (havâssa) kendini sıfatları ve kelâmı vasıtasıyla tanıttığını söyleyen⁹⁴ İbn Atâ'ya göre "Kendilerine Kitap'tan bir nasip verilen"⁹⁵ kimseye bu nasip üstünlük olarak değil, bir hüccet/delil olarak verilmiştir.⁹⁶

Sûfînin manevî mertebesi/makamı değiştikçe, ayet-i kerimelerin anlam katmanları kendisine açılmakta ve böylece ayetlerin farklı

---

⁸⁶ Güreer, *Gönül Gözüyle Kur'an: İbn Atâ Tefsiri*, 197.

⁸⁷ Güreer, *Gönül Gözüyle Kur'an: İbn Atâ Tefsiri*, 194. Diğer deniz ise helak denizidir ki o da dünyadır. Kim ona dayanırsa, helak olur.

⁸⁸ Güreer, *Gönül Gözüyle Kur'an: İbn Atâ Tefsiri*, 112.

⁸⁹ Güreer, *Gönül Gözüyle Kur'an: İbn Atâ Tefsiri*, 97.

⁹⁰ Âl-i İmrân 3/103.

⁹¹ İbn Atâ'ya göre Kur'an, Allah'ın Hz. Peygamber'e sadrı açmak ve gözü aydınlatmak için verdiği bir ahittir ve ahitlerin sonuncusudur. Güreer, *Gönül Gözüyle Kur'an: İbn Atâ Tefsiri*, 66.

⁹² Güreer, *Gönül Gözüyle Kur'an: İbn Atâ Tefsiri*, 55.

⁹³ Güreer, *Gönül Gözüyle Kur'an: İbn Atâ Tefsiri*, 119.

⁹⁴ Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 64.

⁹⁵ en-Nisâ 4/51.

⁹⁶ Güreer, *Gönül Gözüyle Kur'an: İbn Atâ Tefsiri*, 59.

manalarına ulaşmaktadır. Nitekim İbn Atâ “Ona ancak o temizlenenler dokunabilir.”⁹⁷ âyetini yorumlarken, Kur’an’ın işaretlerinin, ancak sırrını kevnlerden ve onlardaki şeylerden temizleyenler tarafından anlaşılacağını belirtmektedir.⁹⁸

İbn Ata Tefsiri'nde dikkat çeken ve tefsir metodu ya da prensipleri şeklinde ifade edilebilecek hususlar; araştırmacılar tarafından şu şekilde sıralanmıştır: Bâtını Hak dışındaki tüm unsurlardan temizleyerek imar etmek, Allah dışında hiçbir şeyle meşgul olmamak, mâsivâyı terk etmek, her şeyin sahibi ve kaynağının Cenâb-ı Hak olması ve ibadetleri de güzel ahlaki da O'nun ihsan etmesi ve amellere karşılık beklememek.⁹⁹

Sonuç

Bu çalışmamızda Muhâsibî'nin özellikle *Fehmü'l-Kur'an*'ın belirli bahislerinde yoğunlaştığı Kur'an'ın nasıl anlaşılacağı sorusuna verdiği cevapları bu eser özelinde ve *er-Riâye*'den de istifade ederek incelemeye çalıştık. İbn Atâ'nın ise tefsirini yaptığı ayetlerden hareketle Kur'an'ı anlama konusundaki görüşlerini telif etmeye gayret ettik. Her iki ismin de görüşlerinin birbiriyle yakın olduğu ve birbirini tamamlayıcı bir nitelik arz ettiği görülmektedir.

Muhasibi ve İbn Atâ özelinde incelediğimiz ilk sûfîlerin vahiyle kurdukları ilişkiyi anlatması bakımından Sehl b. Abdullah Tüsterî'nin şu sözü manidardır: “İnsana Allah'ın kitabını anlama hususunda Kur'an'dan her harf için bin mana verilmiş olsa dahi, yine de tek bir ayete yüklenen anlamların nihayetine ulaşamaz. Çünkü Kur'an, Allah kelamıdır. Kelam ise O'nun bir sıfatıdır. Allah için sonluluk söz konusu olmadığına göre, kelamının manası için de sonluluk söz konusu olamaz. İnsanlar, Allah'ın, veli kullarının kalplerine açtığı enginlik ölçüsünde ilahi kelamı anlayabilirler.”¹⁰⁰

Sûfîler Kur'an'ı ilim, marifet, hikmet ve hakikat kaynağı olarak görmüşler; Kur'an'ın hakikatine nüfuz edebilmenin ise ahlaki olgunluk,

⁹⁷ el-Vâkıa 56/79.

⁹⁸ Güreer, *Gönül Gözüyle Kur'an: İbn Atâ Tefsiri*, 197.

⁹⁹ Güreer, *Gönül Gözüyle Kur'an: İbn Atâ Tefsiri*, 11-14.

¹⁰⁰ Mustafa Öztürk, “Sehl et-Tüsterî ve Tasavvufî Tefsiri Üzerine Tespit ve Değerlendirmeler”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 3/9 (2002), 248.

Kur'an'ın emir ve yasaklarına layıkıyla ittiba ve yoğun bir amel neticesinde mümkün olabileceğini söylemişlerdir.

İnsanın bir şeyi sevdiği ölçüde onu anlama imkânına kavuştuğunu söyleyen sûfîlere göre kul, bütün benliğiyle Allah'a yönelmedikçe Allah da ona yönelmez ve kuluna icabet etmez. Sûfîlere göre vahyi anlamamanın ve murad-ı ilahiyi kavramanın usulü; akıl, kalp ve beden bütünlüğü içinde bütün himmetini Kur'an'a teksif ederek onu okumak ve anlamaya çalışmaktır.

Sûfîler vahyi anlamak için vahyedeni, vahyedilen metni ve vahyin indiği kimseyi sevmek gerektiğini beyan etmişler; vahyi anlamak için kişinin bütün dikkatini ona yöneltmesi gerektiğini söylemişlerdir. Vahyi anlamak, Allah kelamı karşısında insanın kalbi ve aklıyla tazîm ve muhabbetiyle ilişkilidir

Vahyin insanı değiştirip dönüştüren ve kemale erdiren yönüne dikkat çeken sûfîlerin, ilahî bilginin kaynağı olarak vahyi her an inşa ve imar edici dinamik bir süreç olarak gördükleri anlaşılmaktadır. Aynı zamanda Tüsterî'nin ifade ettiği gibi Kur'an sonsuz bir hikmet ve hakikat menbaı olarak insanlarla her an, zaman ve zeminin durumuna göre farklı şekillerde konuşmaya devam eden ilahi bir hitaptır ve kullar kalplerine ona açtıkları oranda Allah da onu anlamayı kullarına kolaylaştıracaktır. Bununla birlikte sûfîler, Kur'an'ın işaretlerinin, ancak sırrını varlık âleminden temizleyenler tarafından anlaşılacağını belirtmektedirler.

Her iki isminde Kur'an'ı okuma, dinleme ve anlama konusunda dört başlıkta toplayabileceğimiz bir yaklaşıma sahip olduklarını söyleyebiliriz. Bunlardan ilki, kelamın sahibi olarak Allah'a ve onun mübarek kelamına duyulması gereken muhabbet vurgusudur. Kur'an'a ve onu vahyedene duyulan muhabbet, Kur'an'ın anlaşılmasını ve kalpte yerleşmesi beklenen manayı elde etmeyi, bu manayı derinleştirmeyi ve amele aktarmayı mümkün kılacaktır.

İkinci olarak dikkat çeken vurgu, özellikle Muhâsibî'nin altını çizdiği, İbn Atâ'nın da daha dolaylı olarak ifade ettiği Kur'an'ı anlama konusundaki azim ve gayretedir. Bu konudaki irade, ceht ve kararlılık, Kur'an'ın manalarına vukûfiyet kazanmanın şartlarındandır. Bu azim ve gayret; Cenâb-ı Hakk'ın kulun kalbini Kur'an'a açması ve Kur'an'ın bereketini de kulun kalbine yerleştirmesi için adeta bir ön şarttır.

Üçüncü başlıkta dikkat çeken nokta kulun Kur'an'ı okuma, dinleme ve anlama konusundaki gayretinde ihlaslı olması, kelimullahı

bütün samimiyetiyle yaklaşmasıdır. Bu noktada ihlas ve samimiyeti zedeleyecek her türlü duygu ve düşünceden arınmak, Kur'an'ın zahiri ve batınî manalarının kapılarını mü'min kula açacaktır. Bu aynı zamanda, zahirini ve bânînini mâsivâdan arındırmak manasında da yorumlanmaya müsaittir. Kur'an'ı hakkıyla anlayabilmek böyle bir saflığı gerekli kılmaktadır.

Dördüncü ve son olarak üzerinde durulması gereken husus ise, Kur'an'ın ahkamıyla amel etmektir. Mü'min, anladığı, kavradığı, öğrendiği ile amel edince, bilmedikleri de ona öğretilecektir. Allah, bildikleriyle amel edenlere bilmediklerini öğrenmenin yollarını kolaylaştıracaktır.

KAYNAKÇA

- Aşkar, Mustafa. *Tasavvuf Tarihi Literatürü*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001.
- Ateş, Süleyman. *İşari Tefsir Okulu*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974.
- Ateş, Süleyman. *Sülemî ve Tasavvufî Tefsîri*. İstanbul: Sönmez Neşriyat, 1969.
- Attâr, Ebû Hâmid Ferîdüddîn Muhammed b. Ebî Bekr İbrâhîm-i Nîsâbü'rî el-. *Tezkîretü'l-evliyâ*. çev. Muhammed Aslî el-Vestânî. thk. Muhammed Edîb el-Câdir. Şam: Dâru'l-Mektebî, 2014.
- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-. *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-Selâm*. thk. Beşşar Avvad Ma'rûf. 17 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2001.
- Birişik, Abdülhamit. "Tefsir". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 40/281-290. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011.
- Bolat, Ali. "Ebu'l-Abbas İbn Atâ'nın Bazı Tasavvufî Temel Kavramlara Bakışı". *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 5/13 (2004), 301-322.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmiller*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1968.
- Durmuş, Zülfikar. "Hâris el-Muhâsibî ve Fehmü'l-Kur'ân'ı". *Akademik Araştırmalar Dergisi* 16 (2003), 115-146.
- Ekrem, Demirli. "Kuşeyrî'den İbnü'l-Arabî'ye İşârî Yorumculuk Hakkında Bir Değerlendirme: İşârî Yorumdan Tahkîke Doğru Kur'ân-ı Kerim Yorumculuğunun Gelişimi". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (2013), 121-142.
- Erginli, Zafer. *İlk Sûfîlerde Nefis Kavramı -Hâris Muhâsibî Örneği-*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, 2001.
- Erginli, Zafer. "Muhâsibî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 31/13-16. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006.
- Gürer, Betül. *Gönül Gözüyle Kur'an: İbn Atâ Tefsiri*. İstanbul: H Yayınları, 2. Basım, 2018.
- Gürer, Dilaver. "Hâris el-Muhâsibî". *Tarihte Müslümanlar*. ed. Mehmet Özdemir vd. 2/256-258. Ankara: Otto, 2021.

- Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Tercümesi.* çev. Dilaver Gürer - Hayrettin Hayrullah Sofuoğlu. İstanbul: H Yayınları, 1. Basım, 2017.
- Hücvârî, Ebu'l-Hasen Alî b. Osmân b. Ebî Alî el-Cüllâbî el-. *Keşfü'l-Mabûb: Hakikat Bilgisi.* çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2. Basım, 1996.
- İsfahânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-. *Hilyetü'l-enliyâ ve tabakâtü'l-asfîyâ.* thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 2018.
- İbn Atâ, *Nusûs sūfiyye gayru menşûra li-Şakâk el-Belbî, ibn Atâ el-Edemî, en-Nifferrî.* thk. Paul Nwyia. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 2. Basım, 1986
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbârü ebnâi'z-zamân mimmâ sebete bi'n-nakl evi's-semâ ev esbetebü'l-a'yân.* thk. İhsân Abbâs. I-VII Cilt. Beyrut: Dâru Sadr, ts.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmail b. Şihâbiddîn Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye.* thk. Ali Şîrî. 15 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ't-Turâsî'l-Arabî, 1. Basım, 1988.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-Muntaẓam fî târîhi'l-ümem ve'l-mülûk.* thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ - Mustafa Abdülkâdir Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992.
- Kelâbâzî, Ebû Bekr Tâcülislâm Muhammed b. Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya'kûb el-Buhârî el-. *Babru'l-fevâid el-meşhûr bi-meâni'l-abbâr.* thk. Muhammed Hasan İsmail - Ahmed Ferîd el-Mezîdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999.
- Kelâbâzî, Ebû Bekr Tâcülislâm Muhammed b. Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya'kûb el-Buhârî el-. *et-Taarruf li mezhebi ehlî't-tasavvuf.* Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Massignon, M. Louis. *İslâm'ın Mistik Şebidi Hallâc-ı Mansûr'un Çilesi.* çev. İsmet Birkan. Ankara: Ardıç Yayınları, 2006.
- Mertoğlu, Mehmet Suat. "Sa'lebî". *TDV İslâm Ansiklopedisi.* 36/28-29. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009.

- Muhâsibî, Ebû Abdillâh Hâris b. Esed el-. *el-Akl ve Fehmü'l-Kur'ân: Aklın Mahiyeti ve Kur'ân'ın Anlaşılması*. çev. Veysel Akdoğan. thk. Hüseyin el-Kuvvetli. İstanbul: İşaret Yayınları, 2. Basım, 2006.
- Muhâsibî, Ebû Abdillâh Hâris b. Esed el-. *er-Ri'âye: Kalp Hayatı*. çev. Abdülhakim Yüce. 2 Cilt. İstanbul: Işık Yayınları, 2. Basım, 2005.
- Öngören, Reşat. "İbn Atâ". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 19/336. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999.
- Öztürk, Mustafa. "Sehl et-Tüsterî ve Tasavvufî Tefsiri Üzerine Tespit ve Değerlendirmeler". *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 3/9 (2002), 239-265.
- Serrâc, Ebû Nasr Abdullâh b. Alî b. Muhammed es-. *el-Lüma' fi't-tasavvuf*. thk. Abdülhalîm Mahmud - Tâhâ Abdülbâkî Sürûr. Mısır: Dâru'l-Kütübî'l-Hadîs, 1960.
- Sezgin, Fuat. *Arap-İslâm Bilimleri Tarihi (GAS): Almanca Aslın Türkçe Tercümesi*. 17 Cilt. İstanbul: Prof. Dr. Fuat Sezgin İslam Bilim Tarihi Araştırmaları Vakfı, 2015.
- Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî es-. *et-Tabakâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*. thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv - Mahmûd Muhammed et-Tenâhî. 10 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabîyye, 1964.
- Sülemî, Ebû Abdirrahmân Muhammed b. el-Hüseyin b. Muhammed es-. *Tabakâtü's-Sûfiyye: İlk Zâhid ve Sûfîler*. çev. Abdürrezzak Tek. Bursa: Bursa Akademi, 1. Basım, 2018.
- Tüsterî, Ebû Muhammed Sehl b. Abdillâh b. Yûnus b. İsâ b. Abdillâh b. Refî' et-. *Tefsîru't-Tüsterî*. thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002.
- Uludağ, Süleyman. "İşârî Tefsir". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 23/424-428. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaût yönetiminde. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1985.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin ez-. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Hadîs, 2. Basım, 1976.